

DEL MAS A LA FÀBRICA

LA CIUTAT MARTÍ MODELA EL SEU ENTORN

A partir del segle XVI el creixement urbà de Barcelona va provocar que la ciutat no es pogués quedar encotillada dins les muralles medievals i se'n comencessin a ocupar els voltants. Per la banda del Raval, l'expansió de la ciutat topava amb Montjuïc, però sortint de Barcelona, en direcció al nord, per les portes de Sant Daniel o del Portal Nou, hi havia Sant Martí de Provençals: un horitzó ample de terres fèrtils,

planes riques en aigua, ocupades només per unes poques masies i algun hostal de camí.

L'etimologia de Provençals es remunta al temps dels romans, que denominaven *ager publicus* o *ager provincialis* (camp provincial) les terres de conreu properes a les seves colònies, les quals estaven destinades a proveir la ciutat d'aliments.

Les vicissituds de Sant Martí han estat sempre molt vinculades a la tra-

jectòria de la ciutat de Barcelona.

Les antigues masies han vertebrat històricament el territori martinenc, i han transformat el paisatge en conquerir terres a la muntanya i per l'expansió dels conreus cap al mar. Amb la construcció d'una multitud de sèquies, es va aprofitar l'aigua del rec Comtal i de les rieres per al reg de les hortes que nodrien la ciutat, i per moure els molins fariners.

Sant Martí de Provençals, territori de masos de muntanya, plana i marina, ha estat condicionat i modelat al llarg de la història pel potent veïnatge de Barcelona, que l'ha convertit en el seu graner i en la seva horta, en la seva font d'aigua, en l'espai on situar tot allò que no té cabuda dins la ciutat, en sòl industrial i, finalment, en sòl urbà: una façana marítima i un pol tecnològic.

SANT MARTÍ: UN POBLE DE MASOS DISPERSOS

La població local s'agrupà inicialment a redós del nucli més antic, documentat des del 1359, la sagrada de la parròquia de Sant Martí de Provençals i entorn de les cases de pagès situades al Clot de la Mel, fondalada que gràcies al rec Comtal tenia hortes fèrtils i molins. Aquestes terres van mantenir el caràcter rural fins al segle XIX, amb algunes masies i torres senyorials tan remarcables com la Torre del Fang o la Torre de Sant Joan, dels cavallers hospitalers.

Al llarg dels segles XVI-XVIII s'incrementà la població martinenca, tant pel propi creixement vegetatiu com per l'arribada d'immigració francesa. A més, l'ocupació dels diferents nuclis i masies del terme s'anà desplegant més a prop de la marina, un cop desaparegut el perill d'atacs pirates, que tradicionalment havien mantingut els pobles de la costa més arcerats a l'interior.

Durant el segle XVIII el poble experimentà un gran creixement demogràfic, que multiplicà per deu el nombre d'habitants, a causa de les possibilitats que oferia tant el treball de la terra com el creixement de la indústria local: segons el cens del comte de Floridablanca (1787), el terme incloïa 100 cases i una població total de 1.429 habitants.

En començar la industrialització, van créixer tots de barris nous on vivien els obrers dels centres fabrils que anaven apareixent enmig d'aquell entorn rural, com ara la Llacuna, el Taulat o la barriada de la França Xica, que s'anomenà així pel gran nombre d'obers francesos especialitzats que van venir per treballar a l'empresa metal·lúrgica Can Girona, i als quals es van afegir altres operaris

anglesos, que tenien església protestant pròpia i un sector d'enterraments al cementiri. Al nord del Clot, començava el barri de muntanya, que comprenia el Camp de l'Arpa i el Guinardó, espai rural fins ben entrat el segle XIX, quan va començar a urbanitzar-se. I a l'altre extrem de Sant Martí, la Verneda, on la població disseminada tan característica del territori es concentrava majoritàriament prop dels dos camins principals: el camí del Fondo i el camí de la Verneda, ambdós ramals del camí romà que unia

Barcino amb el Vallès. El camí del Fondo sortia de l'actual carrer del Clot on hi havia la creu de terme. Passava per davant de l'església de Sant Martí i anava cap a Horta. Al seu voltant hi havia les masies de Can Rovira, Ca l'Arnó, Can Cadena, Can Planes, Can Canals, Can Mariné, Can Iglesias, Can Marçal, Can Riera i Can Nyau, així com l'Hostal, el corral d'en Peris, la Rectoria i la parròquia amb el cementiri.

El camí de la Verneda venint del Clot portava fins al carrer de Pere IV, i comunicava les

masies de Can Armengol, Cal Gallinaire, Can Masover, Can Juliol, Can Pujades, Can Oliva, el Molí de la Verneda i Ca La Pubilla.

Aquests dos grans eixos horitzontals eren travessats per les sèquies que portaven l'aigua provinent del rec Comtal. Periòdicament, però, el riu Besòs provocava devastadores inundacions, conegudes com besossades.

Alguns grans masos i un escampall de petites masies, al costat dels molins fariners,

conformaven el paisatge de Sant Martí. L'espai rural i la vida agrícola s'organitzava al voltant de la masia. Arquitectònicament, l'edifici del mas podia tenir d'un a tres cossos i una planta o més, fins i tot amb una galeria a la part superior, d'acord amb el nivell de riquesa del propietari i amb l'extensió de terra que formava la seva gleba. Els altres camps que formaven part de la finca solien estar arrendats a famílies de treballadors rurals, cadascuna amb una petita casa de pagès.

La masia era la casa on vivia la família propietària, o si els propietaris eren absentistes, hi residien els masovers o parcers, amb les estances principals reservades per a l'ús dels amos quan aquests hi passaven uns dies. Com a centre de producció agrícola, el mas tenia diferents dependències d'emmagatzematge i transformació: a les golfes, s'hi guardaven el gra i els llegums; al paller, la palla dels cereals i el farratge; mentre que al cup i al celler, s'hi feia i guardava el vi; al pastador es pastava el

pa abans d'enfornar-lo i els queviures es conservaven al rebost.

El bestiar menut, aviram i conills, es tancava al corral; els porcs, a la cort i el bestiar de tracció, cavalleries o bous, a l'estable; si la família tenia un petit ramat, es tancava en un clos, o al barri que encloïa el perímetre de la masia.

A les terres dels masos, s'hi acostumava a sembrar cereals, s'hi plantaven oliveres i ceps, a més de produir verdures als horts. També es recol·lectava la mel dels ruscos que van donar nom al Clot de la Mel.

A banda de la producció d'aliments, els pagesos també sembraven i collien canem, que després es filava i teixia per produir el drap de casa.

Els antics nuclis i les seves masies són senyals d'identitat i presència actual del passat recent, que han esdevingut seus d'entitats i de distints serveis, i han proporcionat també els espais verds que antigament foren conreus.

UNA AGRICULTURA DINÀMICA PER AL MERCAT URBÀ

La proximitat a Barcelona dels antics municipis del seu pla condicionà molt aviat una estructura de la propietat diferent a la d'altres zones rurals. Nobles i burgesos de la capital havien adquirit, ja des d'època medieval, finques i terres, que, a la vegada, eren torres d'esbarjo i centres de producció agrícola. Aquestes finques de barcelonins acomodats, treballades per masovers, parcers i jornalers, sota diferents formes contractuals, conviuen amb petits masos i terres explotades per una pàgèsia de petits propietaris rurals. Aquest procés d'inversió urbana en el camp proper i de transferència de la propietat va significar que a finals del segle XVIII, el 1785, gairebé la meitat dels propietaris de Sant Martí fossin absentistes, és a dir ciutadans barcelonins que tenien arrendades les seves finques.

La demanda alimentària creixent de la ciutat va implicar la reorientació de la producció agrícola local, centrada tradicionalment en els cereals i en l'autoconsum, cap a unes rotacions de conreus cada cop més complexes, el policultiu, i

a una especialització més gran en productes frescos i bestiar de corral per al mercat urbà, a fi de proveir les taules barcelonines.

El dinamisme comercial de la ciutat transmetia ràpidament les novetats al seu rerepal en forma d'introducció del conreu dels productes alimentaris americans (tomàquets, patates, mongetes...), fins i tot de tímids assaigs de producció de tabac a les hortes martinencs.

Les terres més costerudes, com les falades del turó de la Rovira, foren conquerides per feixes, que es plantaren de vinya, com s'esdevingué arreu de Catalunya a partir del segle XVIII, possiblement amb contractes de rabassa morta, a causa de la gran expansió de la viticultura per a la producció i comerç de l'aiguarent.

L'expansió dels conreus cap a zones abans ermes i de jon-

car implicaren la dessecació i el sanejament d'espais inundables, que en maltempades i temporals tendien a negar-se novament.

El proveïment carni barceloní depenia de l'arribada dels grans ramats de moltons que, procedents de l'interior del Principat, venien per les carreteres fins a la ciutat. Milers de caps de bestiar pasturaven les herbes del delta del Llobregat i del Besòs, que flanquejaven la capital, abans de tancar-los en corral i dur-los a l'escorxador.

Amb el pas del temps, la intensificació dels conreus i la conquesta dels marjals com a terres cultivables va anar limitant la disponibilitat de rostolls i guarets, i va fer que minvessin les pastures que hi havia hagut per a la darrera etapa d'engreix del bestiar de tall (bestiar bovi) destinat al consum urbà.

UN PASSAT AGRARI

CAMINS QUE CREUEN RIERES

prats i, finalment, pels estanys i llacunes litorals que proporcionaven una gran riquesa vegetal i de caça i pesca.

La sèquia Comtal, d'origen medieval, permeté el desenvolupament del reg a Sant Andreu, Sant Martí de Provençals i l'Horta del Portal Nou, ja que duïa aigua del Besòs des de Montcada fins al Portal Nou de Barcelona, on gràcies a aquest fet s'hi van poder establir adoberies de blanquers i batans de paraïres de draps

d'evidenciar la deficiència en el proveïment i les mancances de les conduccions sanitàries. L'any 1823 els ajuntaments de Barcelona, Sant Andreu i Sant Martí van acordar la prolongació de la mina construïda el 1778 i la formació d'una junta amb la participació de totes les jurisdiccions interessades en les obres.

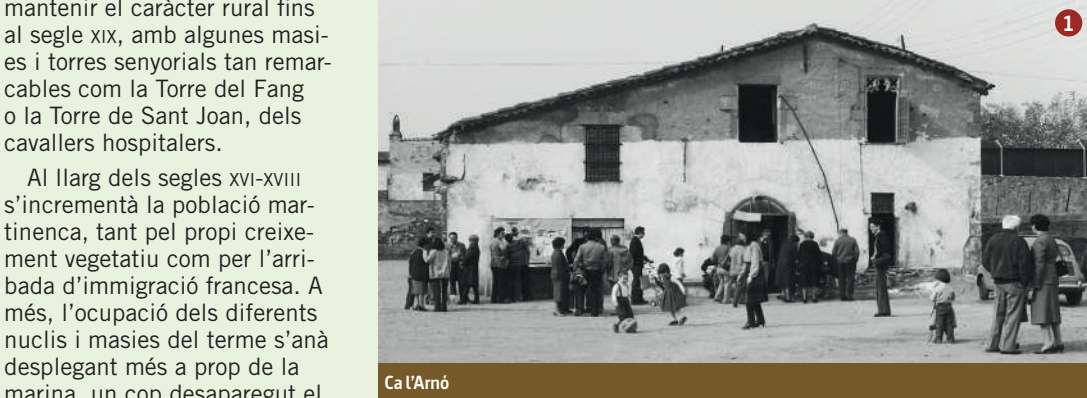
Les rieres i torrents que baixaven de Collserola: la riera d'Horta, la riera d'en Malla, la riera del Notari, el torrent del Bogatell, el torrent de la Guineu

de llana. La sèquia, al seu pas, també havia alimentat les basses que feien rutilar nombrosos molins, entre els quals els molins fariners del Clot o el de la Verneda, i els molins que eren coneguts pels noms dels seus propietaris, com el seu de Saporta, el de Sabatida, el de Cordelles o el del comandador de Sant Joan.

L'any 1778 es va construir la mina de Montcada per tal de millorar el cabal amb la capacitat d'aigües subterrànies del Besòs, que permetia obtenir aigua procedent de la filtració de la llera. La construcció va ser finançada pel Reial Patrimoni, l'Ajuntament de Barcelona i els propietaris de les terres de regadiu i dels molins. El creixement continuat de la demanda d'aigua va fer que els cabals aviat resultessin novament insuficients i apareguessin diversos projectes per incrementar-ne el volum. A principis del segle XIX va augmentar la necessitat urbana d'aigua potable, i l'epidèmia de febre groga del 1821 va acabar

i el torrent d'en Milans, noms ben presents en el nomenclator urbà de Sant Martí, afavorien el reg dels camps martinencs estesos a la plana de Barcelona, i les sèquies i els molins n'aprofitaven les aigües. El pendent afavoria que en cas de pluges fortes les torrentades causessin danys importants, i que en alguna ocasió s'arribés fins i tot a negar l'església parroquial. Inversament, en cotes baixes, les aigües s'embossaven a les terres planes situades a prop del mar i esdevenien aigües

Ca l'Arnó

Can Riera, 1991. Autor desconegut. AMSM

Can Sabadell

Torre del Fang, c. 1890 - 1914. AFCEC

Ca l'Agustí

Rectoria de Sant Martí, 1923. Jaume Blosca. AFCEC

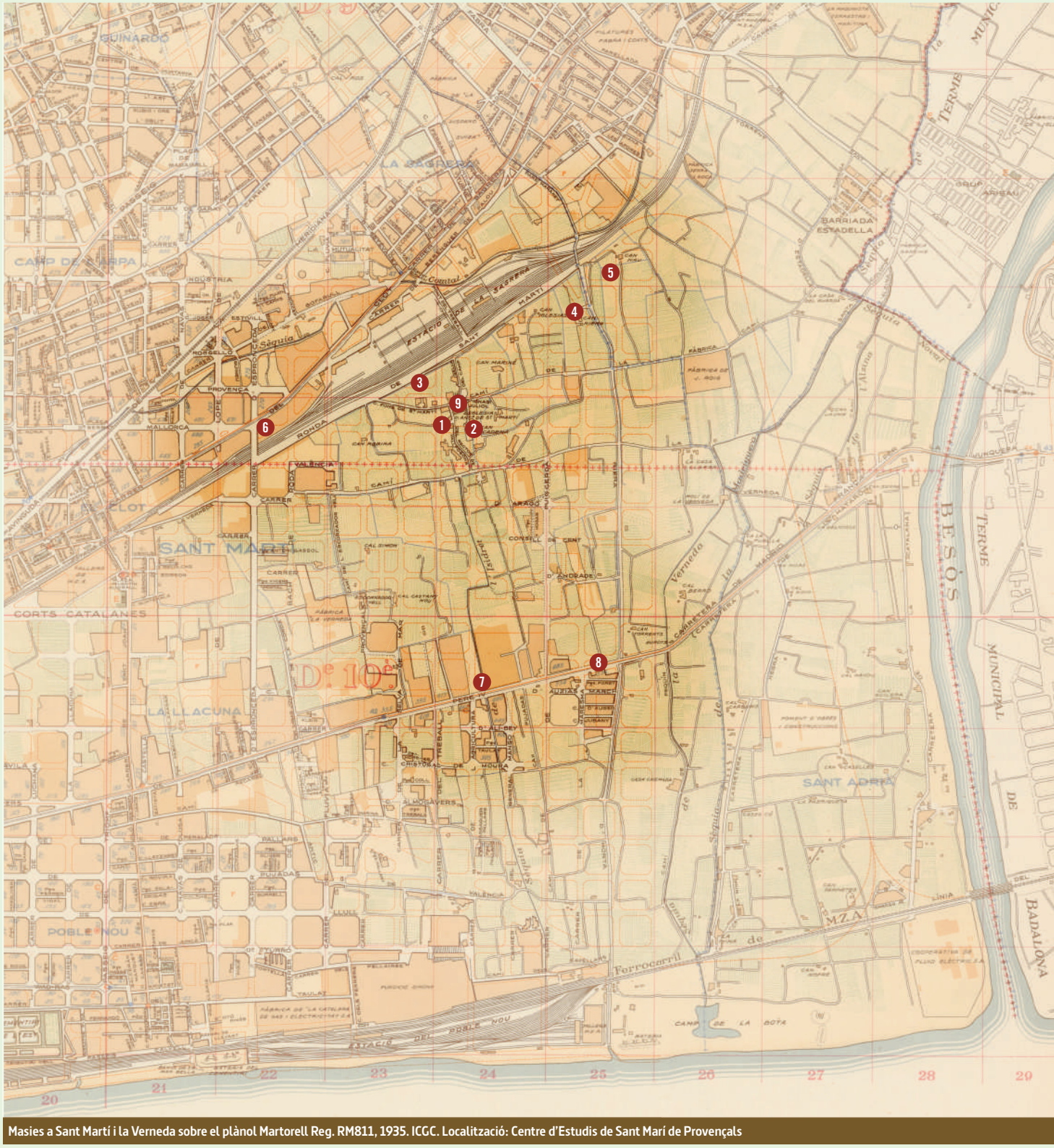
Barcelona vista des del Besòs. Quadre a l'oli d'Ubaldo Izquierdo, 1935. MUHBA

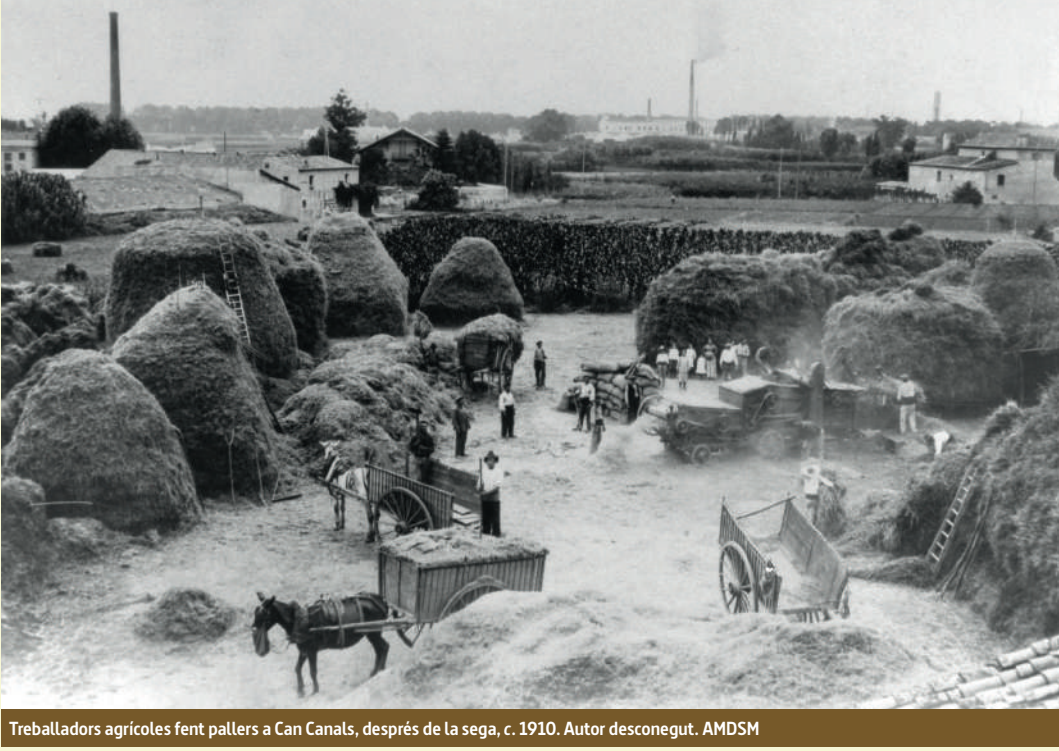
Can Cadena

Can Planas, 1991. Autor desconegut. AMSM

Masies a Sant Martí i La Verneda sobre el plànol Martorell. Reg. RM811, 1935. ICCG. Localització: Centre d'Estudis de Sant Martí de Provençals

Treballadors agrícoles fent pallers a Can Canals, després de la sega, c. 1910. Autor desconegut. AMSM

Mapa militar de Barcelona i del terme de Sant Martí. Destaca el fragmentat parcel·lari agrari de Sant Martí i les edificacions militars de la Ciutadella, el fort de Don Carlos, el Fort Plus, els molins polvorers prop del Portal Nou i un reducte a la línia de costa. *Plan de Barcelone, du fort de Mont luy, et leurs environs [...] 1751. C. Inseñ - J. de Beaurain. AHCB*

NOUS USOS MODERNS DEL TERRITORI

ENTRE ESPAIS MILITARITZATS

Els diversos setges que patí Barcelona, especialment a finals del segle XVII i principis del segle XVIII, van tenir unes conseqüències devastadores per al seu entorn immediat. A banda de la destrucció i pillatge de collites i béns per les tropes, el paisatge es va veure alterat pels esvorancs de l'artilleria, la construcció de trinxeres i el minament dels camps; mentre que les masies martinencques més grans, que eren fortificades, es van utilitzar com a quaters de comandament de les tropes, com ara el mas Guinardó, la Torre dels Pardals o el fort que s'edificà vora l'hostal de la Granota en el setge de 1713-1714.

La presència militar al territori martinenc s'allargaria molt temps més després de la guerra de Successió. La construcció de la Ciutadella borbònica (1716), sobre bona part de l'antic barri de la Ribera, va ser una empresa colossal. La normativa militar impedia construir res en un radi determinat

Pallers al camp, viatgers i traquers fressant el camí i bugaderes rentant roba als safareigs. Vista de Barcelona des de Sant Martí de Provençals, al centre el Fort Pienc i a l'esquerra la Ciutadella, 1832. Salvatore Fregola. AHCB

Plànol que situa, d'esquerra a dreta, el llatzeret, el cementiri i el canyet, i també mitja dotzena de prats d'indianes de diferents propietaris. *Plano Que Manifiesta el Terreno en Disputa Que Es Parte del de Mayor Extensión Nombrodo La Granota Y El Juncor, 1819. Josep Alier, Josep Mas i Ignasi Mayans. AHCB*

EQUIPAMENTS URBANS

Històricament, la ciutat havia situat a la rodalia els serveis que —com ara el canyet, l'escorxador, el llatzeret o el cementiri—, a causa de la seva manca de salubritat, posaven en perill la població i eren incompatibles amb una trama urbana densa.

Tradicionalment, les despulls dels animals que morien a

després del 1714, el tribunal inquisitorial barceloní va desplaçar fora de les muralles de la ciutat l'indret d'execucions, prop del portal de Sant Daniel, dels condemnats a mort, que eren calcinats en aquest canyet i allà mateix se n'abandonaven les despulles. Cap al 1720 les autoritats municipals, pressionades per la pesta de Marsella, van construir un llatzeret prop del baluard de Sant Cristòfol, un equipament precari que hagué de ser ampliat posterior-

Porta del cementiri de l'Est o del Poblenou, 1880-1889. Narcís Cuyàs. AFB

la ciutat s'abandonaven en algun marge o sorral fora mural·la, és a dir en un canyet, on també anaven a parar els residus del maell o l'escorxador medieval, que primer era dins la ciutat i després es va situar més als afores de Barcelona. L'escorxador de bestiar porcí s'instal·là a l'actual carrer de Pujades, i el de bestiar boví i de llana al carrer d'Ocata, prop de l'actual Estació de França. Si pensem que a finals del segle XVIII la capital catalana consumia anualment uns 150.000 caps de bestiar, entendrem que la gestió de les restes del sacrifici de tants animals constituïa un problema de primer ordre.

L'any 1808 el governador Pedro Goossens, d'acord amb la Junta de Sanitat, manà que les cavalleries i els altres animals morts o moribunds fossin dipositats al canyet, que es va delimitar amb aquesta finalitat en un arenal proper al mar, més enllà del Cementiri General, fins a trobar la sèquia de la Llacuna.

Durant les pestes del segle XVI, diversos convents o masies fora ciutat, com l'antic monestir dels Àngels Vells o el mas Guinardó, es convertiren en morberies o hospicis temporals per impedir que malalts de pesta entressin a la ciutat. El monestir dels Àngels Vells va ser adquirit pel Consell de Cent l'any 1564, que ordenà cloure'l amb parets altes per fer guardar la quarantena als sospitosos de malaltia contagiosa. A més,

ment, al segle XIX, es convertí en hospital per atendre els infectats per la febre groga del 1803, i fou enderrocat deu anys després. L'any 1821 un nou episodi epidèmic de febre groga sacsejà la ciutat i calgué bastir nous hospitals provisionals.

A principis del segle XIX es va construir a Sant Martí el cementiri projectat per l'il·lustrat Josep Climent, bisbe de Barcelona entre 1766 i 1775, a fi de sanejar i buidar els antics fossars de les parròquies de la ciutat. Aquesta mesura s'avançà a l'edict de Carles III del 1787, el qual ordenà que els enterraments es fessin en endavant a cementiris situats fora de la ciutat, llei que no va ser gens ben rebuda per la població barcelonina, que continuava preferint els enterraments a redós del sagrat de les esglésies. Aquest primer cementiri fora ciutat fou enderrocat, el 1813, durant la guerra del Francès, i no se'n començà a construir un de nou fins al 1816.

No sempre, però, els residus urbans constituïen un problema per al camp circumdant. De fet, els fems procedents dels ramats destinats a les carnisseries de la ciutat, de l'escurada de les latrines i pous negres urbans i de la brossa orgànica de la ciutat, proporcionaven l'adob necessari per a l'agricultura cada cop més intensiva que es practicava als camps que després proveïen la ciutat.

Proyecto de un Lazareto Público o Casa de Sanidad, 1821. Joaquín Rigalt. AHCB

ESPAIS PER A LA INDÚSTRIA

Al llarg del segle XVIII i XIX s'anaren establint en terres de Sant Martí les activitats fabrils que la ciutat no podia encabir, i que requerien grans instal·lacions i disponibilitat d'aigua. El soroll dels telers, dels molins del Clot i altra maquinària industrial envaïren la pau rural, i comitives d'obres omplien cada dia els camins per anar a treballar a la fàbrica. Molts d'aquests treballadors s'establiren a Sant Martí en habitatges humils.

Segons les respostes al qüestionari del funcionari Francisco de Zamora (1789), a finals del segle XVIII hi havia a Sant Martí un molf d'aram de tracció animal i més de 25 fàbriques d'indianes, de les 80 que hi havia a Barcelona el 1784. La industrialització al Poblenou s'inicià a mitjan segle XVIII amb la instal·lació dels prats d'indianes, per dur-hi a terme una de les fases de la manufactura tèxtil de les fàbriques de Barcelona. El llarg procés de blanqueig de la roba estampada requeria molt d'espai, ja que les teles tenyides d'indianes s'humitejaven i s'havien de deixar al sol en prats regats per petits canals. Calia que els terrenys on s'estenien les teles fossin molt espaisos, i que hi hagués prou herba perquè el teixit no s'embrutés.

Amb el temps, s'acabaren duent a terme a la zona totes les altres fases del procés productiu tèxtil, que comprenia la filatura, el tissatge, el blanqueig i l'estampació. Amb la Guerra Gran (1793-1795), la Guerra del Francès (1808-1814) i la pèrdua de les colònies americanes, les fàbriques d'indianes iniciaren la seva

decadència i foren progressivament substituïdes pels vapors i les fàbriques de filats i teixits, que ocuparen el Poblenou. La saturació del sòl barceloní i la normativa de l'Ajuntament del 1846, que prohibia la construcció de fàbriques noves dins la ciutat, motivaren que s'acabessin concentrant més fàbriques a Sant Martí. Amb el temps, s'incrementà encara més la superfície disponible per a usos industrials, gràcies al dessecament de les llacunes, les millores a la carretera de Mataró (actual carrer de Pere IV) i al traçat del camí litoral, i es crearen les condicions idònies per establir les grans indústries del Poblenou.

Sant Martí, i concretament el Poblenou, presentava un seguit d'avantatges que afavoriren la implantació de les noves indústries: una bona situació estratègica com a porta d'entrada i sortida de la ciutat de Barcelona; unes infraestructures viàries i ferroviàries òptimes i pròximes; un sòl barat, prufús i amb una parcel·lació adequada; l'abundància d'aigua i la facilitat d'accés a les matèries primeres gràcies a la proximitat amb el port.

A la segona meitat del segle XIX, l'expansió del vapor com a font d'energia va propiciar la concentració industrial en espais de grans dimensions. El que havia començat a l'entorn de la indústria tèxtil es va veure acompanyat, a l'inici del segle XX, d'un enriquiment que incloïa pràcticament tots els sectors productius, des del tèxtil a la producció d'energia, passant pels sectors de la mecànica i el metall, de l'alimentació, el químic o de la transformació de la pell i el cuir, per citar-ne els més importants.

El període comprès entre 1861 i 1904 és l'etapa més

brillant de la industrialització martinenca: l'any 1854 hi consten 14 indústries com a fàbriques de vapor, i el 1897 ja en són 181. La introducció del vapor augmentà i diversificà la producció industrial i ajudà a configurar un nou paisatge, caracteritzat per les xemeneies de les fàbriques, que han esdevingut un símbol identitari del barri actual.

A la Verneda, al llarg del segle XX, la indústria va anar ocupant els terrenys de conreu. Apareixen grans fàbriques tèxtils, bòbiles, forns de ceràmica, fàbriques de lleixiu o de coles i sabons.

La població no es fixa al barri fins als anys cinquanta. Abans el personal fabril vivia a la Sagrera, a Sant Andreu o al Poblenou. Amb la construcció simultània dels blocs de "la Caixa" i de l'antic polígon de via Trajana es dona el tret de sortida a la urbanització i es transforma aquell paisatge rural en l'urbanisme de polígons que el caracteritza. Aquest paisatge urbà està compost pels actuals barris

Descarrilament d'un tren de càrrega al Camp de la Bota, 1907. Editorial López. AFB

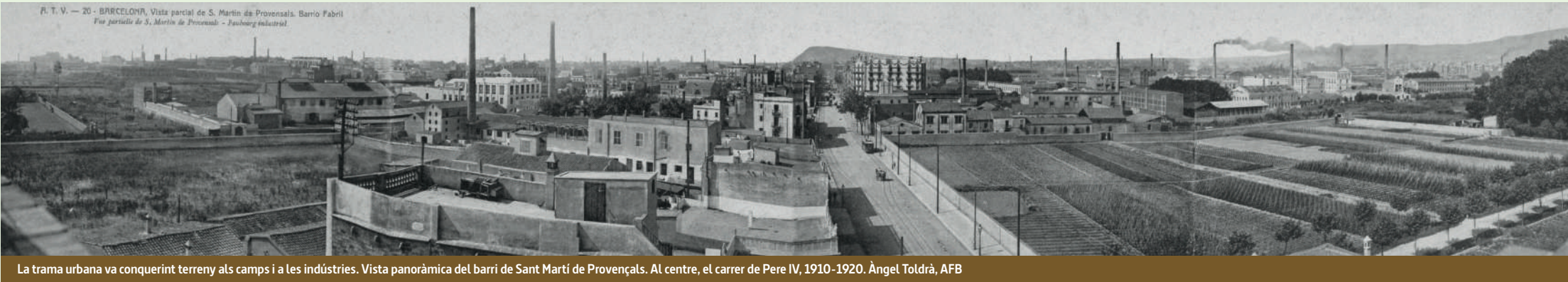
Arc de suport del pont ferroviari del Bogatell, el primer de formigó armat del seu temps, 1930-1932. Josep Domínguez. AFB

Barraques del Somorrostro amb el gasòmetre (1869) i la Torre d'Aiguës (1905-1906) de la Barceloneta al fons, 1958. © Jacques Léonard (Arxiu Família Jacques Léonard)

Ubicació de les instal·lacions militars i les instal·lacions sanitàries dels segles XVIII i XIX. Localització de les indústries al terme de Sant Martí de Provençals a finals del segle XIX. Font: R. BROTONS, *La ciutat expansiva. Barcelona 1860-1900*. Ed. Albertí. Barcelona, 2015

La trama urbana va conquerint terreny als camps i a les indústries. Vista panoràmica del barri de Sant Martí de Provençals. Al centre, el carrer de Pere IV, 1910-1920. Àngel Toldrà, AFB

Barraques del Somorrostro amb el gasòmetre (1869) i la Torre d'Aiguës (1905-1906) de la Barceloneta al fons, 1958. © Jacques Léonard (Arxiu Família Jacques Léonard)

Ajustament de Barcelona		Districte de Sant Martí	
1. BARCINO/BCN		15. REREGUARDA/BCN	
2. GAUDI/BCN		16. ROMANIC S. XI-XIII / BCN	
3. DIAGONAL/BCN		17. CALL/BCN	
4. PARCS/BCN		18. BALCONADA/BCN	
5. GÒTIC/BCN		19. INDIANS 1835-1888 / BCN	
6. AIGUA/BCN		20. MACOSA/BCN	
7. BARRAQUES/BCN		21. II GUERRA MUNDIAL 1939-1945 / BCN	
8. DEFENSA 1936-39 / BCN		22. LA MAQUINISTA/BCN	
9. ORIENT/BCN		23. PUIG I CADAFAELCH / BCN	
10. SEAT 1950-65 / BCN		24. SEXUALITATS S. XX / BCN	
11. POBLENOU/BCN		25. AIGUA KM ZERO / BCN	
12. TEATRES/BCN		26. AUTOMÒBIL/BCN	
13. COOPERATIVES 1842-1939 / BCN		27. FABRA I COATS / BCN	
14. INDIANES 1736-1847 / BCN		28. REVOLUCIÓ LIBERAL/BCN 1820-1843	

© de l'edició: MUHBA, 2019 1a edició: desembre 2020

AUTORIA	Mercè Gras Casanovas Amb la col·laboració del Centre d'Estudis de Sant Martí de Provençals
FOTOGRAFIA	Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB), Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya (AFCEC), Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Arxiu Històric del Poblenou (AHPN), Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí (AMDSM), Jacques Léonard (Arxiu Família Jacques Léonard), Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), Coberta: Detall de la vista panoràmica del barri de Sant Martí de Provençals, 1908-1912. Família Sucarana. AFB

Més informació a:

barcelona.cat/santmarti

BCNSantMartí @BCN_SantMartí